

Zofia Kurnatowska

Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów

Studia Lednickie 2, 11-22

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

I. REFERATY Z POLSKO-CZESKIEGO SEMINARIUM „POCZĄTKI PAŃSTWA POLSKIEGO I CZESKIEGO W ŚWIETLE NOWYCH BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH”

ZOFIA KURNATOWSKA
Zakład Archeologii Wielkopolski
Instytutu Historii Kultury Materialnej
PAN w Poznaniu

Z BADAŃ NAD PRZEMIANAMI ORGANIZACJI TERYTORIALNEJ W PAŃSTWIE PIERWSZYCH PIASTÓW

1. Henryk Łowmiański w ostatnim tomie swego monumentalnego dzieła pt. *Początki Polski* (1985, cz. 1, s. 11 i n.) wydzielił parę etapów formowania się państwa polskiego. Zdaniem tego badacza, do końca panowania Mieszka I było to państwo gnieźnieńskie z pertynencjami, jak to zostało ujęte w znanym dokumencie *Dagome iudex*: „[...] unam civitatem in integrum, que vocatur Schinesne cum omnibus suis pertinentiis [...]” (B. Kürbisówna 1962, s. 394-6)¹, zatem państwo z centrum polańskim i otaczającymi je ziemiami o niejednolitej strukturze wewnętrznej, powiązanych z owym centrum przede wszystkim stosunkiem trybunarnym. Dopiero dziełem Bolesława Chrobrego, który też pierwszy używał tytułu *princeps Poloniae* (czego dowodem są choćby monety z tą tytulaturą, por. S. Suchodolski 1967, s. 134), miałyby być scalenie państwa polskiego, przede wszystkim poprzez nadanie mu jednolitej struktury wewnętrznej, zatem poprzez objęcie poszczególnych ziem jednolitym systemem grodowym. W tym czasie bowiem jedynie system grodowy umożliwiał egzekwowanie rozmaitych danin i posług prawa książęcego (por. K. Modzelewski 1975, s. 134). Łowmiański wyraża przy tym wątpliwość, czy już w czasach Chrobrego system grodowy objął cały kraj. Podstawą jego dociekań na ten temat jest zasięg organizacji kościelnej. Z braku oddzielnej diecezji dla Mazowsza wnosi on np., iż ta dzielnica nie została jeszcze w czasach Bolesława Chrobrego objęta jednolitym systemem grodowym, w przeciwieństwie do pozostałych dzielnic, z których każda otrzymała osobne biskupstwo (Małopolska, Śląsk, Wielkopolska i Pomorze).

2. Takie ujęcie zagadnienia formowania się państwa polskiego, poszukiwanie odzwierciedlenia poszczególnych etapów tego procesu w organizacji terytorialnej – w systemie grodowym – umożliwiła dokonanie konfrontacji danych wysnutych z analizy

¹ Zupełnie odmienną od dotychczasowych interpretację dokumentu *Dagome iudex* przedstawił ostatnio H. Kunstmann 1988.

źródeł pisanych z materiałami archeologicznymi, w pierwszym rzędzie z materiałami osadniczymi z tego czasu. Sprawę tę poruszałam już kilkakrotnie (Z. Kurnatowska 1984a, 1984b, 1987) opierając się na wciąż jeszcze niekopletniej bazie źródłowej. Postęp badań zwłaszcza nad grodziskami wielkopolskimi, dopływ nowych materiałów, pozwala podjąć na nowo to zagadnienie i uzupełnić dawne ustalenia nowymi elementami.

3. Zespół różnorodnych przemian społecznych, gospodarczych i politycznych związany z uformowaniem się państwa polskiego, przemian o charakterze przełomu kulturowego, można podzielić na trzy grupy. Do pierwszej zaliczymy przemiany wyprzedzające uformowanie się państwa – procesy tzw. długiej fali, zwłaszcza w dziedzinie gospodarczej i demograficznej; do drugiej grupy – przemiany zachodzące współbieżnie z formowaniem się państwa – procesy znajdujące odzwierciedlenie w sieci i formach osadniczych; do trzeciej dużej grupy przemian zaliczymy te, które następują w wyniku uformowania się państwa – w dziedzinie np. organizacji produkcji i postępu technicznego, w formach i sieci osadniczej, tu zwłaszcza wymienić trzeba dalsze zróżnicowanie form osadniczych i ich infrastruktury, jak również odbicie w materialnych stronach kultury przemian w dziedzinie ideologii – przede wszystkim chodzi tu o grupę zjawisk związanych z przyjęciem chrześcijaństwa i wpisaniem się Polski w orbitę cywilizacji zachodnioeuropejskiej.

Interesować nas będą w tym szkicu przede wszystkim przemiany drugiej grupy – współczesne i współbieżne z krótkim okresem formowania się państwa polskiego. Poprzez ich analizę spróbujemy znaleźć odpowiedź na pytanie, na ile można w nich odczytać kolejne etapy tego procesu, dzięki czemu będziemy w stanie ukonkretnić i uzupełnić informacje niepełne zaczerpnięte ze źródeł pisanych.

4. W historiografii zajmującej się początkami państwa polskiego dość powszechnie spotykamy pogląd, iż proces formowania się państwa trwał przez wiele dziesięcioleci sięgając w głąb IX w. Stanowisko takie popierano przede wszystkim podaną przez Galla Anonima listą dynastyczną przodków Mieszka I, którą, z wyjątkiem paru bardziej sceptycznych badaczy, uznawano na zasługującą na wiarę (przegląd literatury na ten temat i charakterystyka stanowisk poszczególnych badaczy por. H. Łowmiański 1962, s. 112-13, również G. Labuda 1988, s. 5 i n.). Spotykamy zatem w literaturze rozważania, któremu z przodków Mieszka można przypisać określone nabytki terytorialne, ustala się też zasięg państwa odziedziczonego przez Mieszka I (por. np. H. Łowmiański 1973, s. 476 i n., tam literatura). Owa postawa historiografii znalazła swoje odbicie w pracach archeologicznych, zwłaszcza w okresie badań nad początkami państwa polskiego; kiedy prowadzono prace wykopaliskowe przede wszystkim w głównych ośrodkach państwa polskiego poszukując ich odległej genezy. Taki obraz utrwaliły też pierwsze syntetyczne podsumowania badań okresu milenialnego, wyprzedzające wielokrotnie szczegółową analizę materiałów wykopaliskowych (por. np. W. Hensel 1960a, 1960b, 1964, 1967; B. Kostrzewski 1964; I. Dąbrowska 1964; K. Żurowski 1964 i inni).

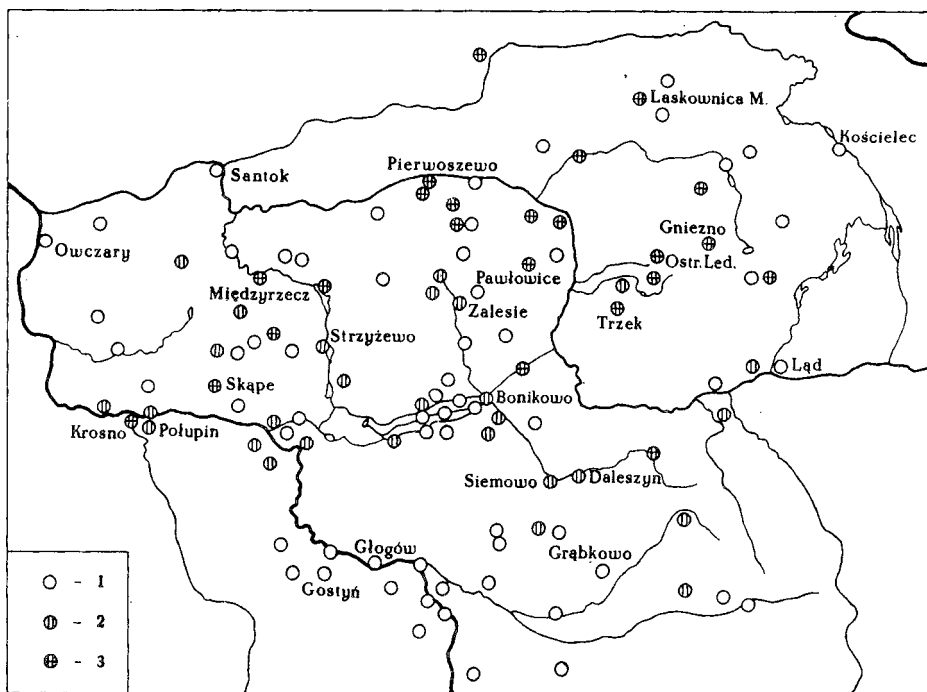
Postęp badań, bardziej szczegółowe analizy, skłaniają jednak do ostrożniejszego podchodzenia do kwestii początków wspomnianych ośrodków. Okazało się bowiem że szereg grodów, uznawanych za stare przedmieszkowe centra państwa Polan bądź Goplan, powstało dopiero za rządów pierwszych Piastów. Dowodnie stwierdzono to w odniesieniu do Poznania (por. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980 s. 147-52) czy Kruszwicy (por. W. Dzieduszycki 1984). Na ponowne sprecyzowanie czasu powstania

oczekuje dotąd Giecz, a sprawę tę w odniesieniu do Kalisza oraz Ostrowa Lednickiego wyjaśnia, miejmy nadzieję ostatecznie, prowadzone obecnie kontrolne badania wykopaliskowe.

Prowadzona od wielu już lat systematyczna weryfikacja grodzisk wielkopolskich przyniosła bardzo istotne i odbiegające od dotychczasowych wyobrażeń rezultaty. Ujawniła m.in. dość znaczną zmienność budownictwa grodowego w Wielkopolsce, zatem stosunkowo wąskie ramy chronologiczne większości obiektów. Dzięki temu można było – już na podstawie nawet niezupełnie kompletnych danych z tej weryfikacji – sporządzić mapy grodzisk w kilku przekrojach chronologicznych, które natępnie stały się podstawą analizy stosunków osadniczych, a poprzez nie również społeczno – politycznych w okresie wczesnego średniowiecza. Na innym miejscu referowałam już pierwsze wyniki takiej analizy (por. Z. Kurnatowska 1984a, 1987). Obecnie możemy posunąć się już o krok dalej na tej drodze. Badania grodzisk umożliwiają bowiem już na tym etapie na wyróżnienie (1) obiektów powstałych bądź istniejących w początkowych latach rządów Mieszka I (czyli około połowy X w.); (2) grodów pobudowanych w dalszych latach jego panowania (zatem w 2 połowie X w.), wreszcie (3) grodów, których wzniesienie przypada na czas rządów Chrobrego. Cennym uzupełnieniem tego obrazu jest mapa grodzisk, których funkcjonowanie nie przekraczało połowy XI w., zatem takich obiektów, które nie przetrwały głębokiego kryzysu państwa piastowskiego w końcu lat trzydziestych XI w. Katastrofa wewnętrzna i najazd Brzetysława czeskiego przerwały istnienie wielu grodów, petryfikując w ten sposób, dla naszych badań, stan budownictwa grodowego wczesnego etapu państwa polskiego.

5. Koncepcja długiego procesu powstawania państwa piastowskiego została ostatnio podważona z innej strony. Mamy tu na myśli wyniki interesującej analizy Jacka Banaszewicza (1986), z której wynika, iż legenda dynastyczna Mieszka I, owa lista jego przodków, mogła mieć znaczenie czysto magiczne. Gdyby zatem uznać rezultaty wspomnianego studium, cofanie początków formowania się państwa polskiego do Siemowita przestaje być uzasadnione, o ile oparte jest wyłącznie na tym przekazie Galowym. Dotykamy tutaj wielokrotnie analizowanych mechanizmów formowania się organizmów wczesnopaństwowych w łonie społeczeństw plemiennych, przejścia od władztwa plemiennego do władczego charakteru władzy książęcej według terminologii Henryka Łowmiańskiego, który kwestie te rozpatrzył na szerokim tle porównawczym (1970, 1973). Pouczające są ostatnie badanie nad formowaniem się państw w Afryce zachodniej w XIX w., który to proces szczegółowo oświetliły współczesne źródła europejskie (por. M. Tymowski 1985). Zwłaszcza przykłady tam przytoczone wskazują, że uformowanie się nawet sporego państwa mogło nastąpić w stosunkowo krótkim czasie, nie przekraczającym niekiedy okresu życia jednego władcy – twórcy państwa. Zwraca uwagę istotna rola drużyny wojskowej otaczającej nowego władcę, a także znaczenie jego osobowości i specjalnych predyspozycji.

6. Z powyższego wynika, iż nie musimy się obecnie sugerować koncepcjami o odległych początkach państwowości polańskiej i możemy podjąć próbę wykorzystania dla oświetlenia tego zagadnienia materiałów osadniczych, szukając na tyle głębokich przemian w układzie osadniczym, a zwłaszcza w budownictwie grodowym, aby można je uznać na wyznaczniki początków państwowości.

Ryc. 1. Grodziska wielkopolskie z okresu przedpaństwowego. 1 – grodziska datowane ogólnie na starsze fazy okresu wczesnośredniowiecznego; 2 – grody pobudowane w VII-VIII w.; 3 – grody powstałe w IX w.

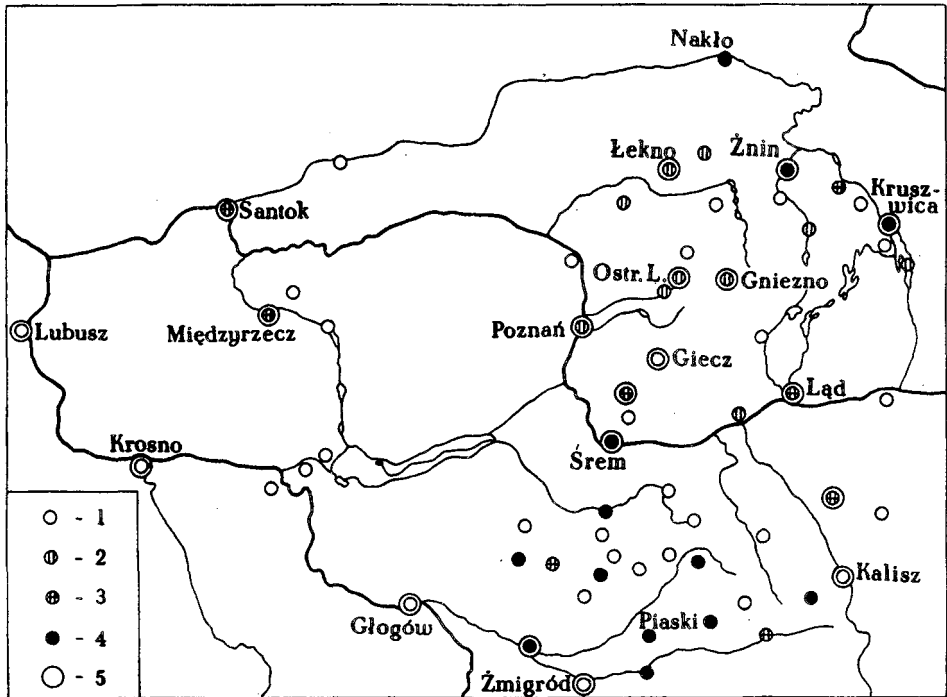
Grody, których egzystencję możemy powiązać z okresem plemiennym (ryc. 1), nie są jednolite ani pod względem wielkości, ani też rozmieszczenia, a zwłaszcza czasu powstania i długości trwania. Część grodów, jak wykazały badania, można odnieść do początkowych wieków wczesnego średniowiecza, do VII-VIII w., kiedy istnieją obok siebie bardziej archaiczne formy osiedli obronnych (grody – obronne wsie bądź grody refugialne) oraz bardziej już zaawansowane formy małych, silniej ufortyfikowanych grodów – ośrodków jednostek osadniczych. Ułamkowe dotąd jeszcze dane wskazują, iż niektóre z tych grodów przeszły znamienne przemiany formy, a zarazem zapewne i funkcji (Bonikowo, Daleszyn, Siemowo), inne istniały jedynie w owej bardziej archaicznej fazie (Poniec, Brzoza, Niewierz, Glisno, Górzykowo, Kije, Smolno, Raszewy, Klenica i in.). Mamy też dane, że część grodów powstaje nie wcześniej niż w IX w. Zaliczmy do nich kilka obiektów w środkowej i północnej Wielkopolsce (np. Chładowo, Małachowo Złych Miejs, Rudki, Szamarzewo, Pawłowice, zapewne Rogoźno nad Wełną, być może Radzim nad Wartą). Kwestia ta nie jest jeszcze zupełnie jasna wobec ułamkowości badań, w większości powierzchniowych, uzupełnianych niewielkimi sondażami bądź wierceniami. W każdym razie w dotychczasowych materiałach rysuje się jakiś przełom w budownictwie grodowym zachodzący w końcu VIII bądź na początku IX w., kiedy to część dawnych ośrodków grodowych upada, a nowe grody powstają

nierz w innych miejscach czy regionach. Możemy oczekiwać, że wyniki Archeologicznego Zdjęcia Polski pozwolą lepiej naświetlić to zagadnienie, wypełnią bowiem osadniczą treścią rozważania nasze oparte na sieci grodów.

Analiza rozmieszczenia rozpoznanych przedpiastowskich grodzisk o archaicznej oraz nowszej metryce wykazuje, jak wynika z obecnego stanu badań, pewną prawidłowość. Obserwujemy mianowicie jakby przesunięcie punktu ciężkości budownictwa grodowego z terenów południowozachodnich (dolina Obry i Mogilnicy, kotlina Kargoska, dolina Odry) w kierunku dorzecza Warty i Wielkopolski wschodniej. Ten wysoce jeszcze hipotetyczny obraz wymaga niewątpliwie weryfikacji w toku dalszych badań, być może jednak udało się nam uchwycić odbicie przeobrażeń, które doprowadziły do sformowania się polańskiego ośrodka państwowotwórczego. Daje się też zauważyć znamienne rozrzedzenie sieci grodów młodszych w porównaniu z gęstą siecią grodzisk powstałych w starszych fazach. Występują jeszcze niekiedy dwa grody położone w pobliżu, pytanie jednak, czy napewno sobie współczesne, jednak grody powstałe w IX w. nie tworzą już tak charakterystycznych skupisk obiektów tego typu, z jakimi mamy do czynienia w wiekach VII – VIII. Zadaniem dalszych badań będzie próba uściślenia zarówno ogólnych ram chronologicznych poszczególnych grodzisk (choćby badaniami sondażowo-wierceniowymi), jak i podjęcie próby odpowiedzi na pytanie, kiedy i w jaki sposób przestały egzystować w Wielkopolsce grody przedpiastowskie. Od wyświetlenia tego zagadnienia będzie w dużej mierze zależeć ustalenie, jak daleko w przeszłość możemy cofać początki formowania się polańskiego terytorium załazkowo-państwowego.

7. Przystępujemy obecnie do próby zanalizowania wspomnianego zróżnicowanego chronologicznie obrazu grodów powiązanych już z czasem pojawienia się państwa Mieszka I na arenie międzynarodowej i latami panowania pierwszych Piastów. Już dawniej wskazywałam na znamienne przesunięcia sieci grodowej w porównaniu z okresem przedpiastowskim. Zanika wówczas (zapewne zresztą niejednorazowo) bogata sieć grodów w Wielkopolsce zachodniej i południowo-zachodniej i obserwuje się nasilenie budownictwa grodowego na obszarze poznańsko-gnieźnieńskim, ograniczonym kolaniem Warty oraz linią Wehny i Gopła. Liczne grody wczesnopiastowskie powstają także na południe od Warty.

Chronologia pobudowania grodów na całym tym terenie nie jest jednakowa i, jak się wydaje, owa kolejność wznoszenia różnych grup grodów wczesnopiastowskich jest bardzo wymowna (ryc. 2). W świetle dotychczasowych materiałów jako jedyne ośrodki grodowe sięgające początkami IX w. bądź początków X w., a istniejące w czasach formowania się państwa Mieszka I, można uznać grody w: Gnieźnie (choć szczegółowa chronologia i topografia tego ośrodka wymaga ponownej analizy), Ostrowie Lednickim i Moraczewie leżącym nie opodal Jeziora Lednickiego, zatem ośrodki zlokalizowane w samym centrum obszaru gnieźnieńskiego. Ich wzajemne zależności przede wszystkim chronologiczne są bez szczegółowej analizy już uzyskanych materiałów i badań kontrolnych na razie nie do wyświetlenia. Pobudowanie dalszych grodów tej grupy można, według ostatniej oceny, datować na czas około połowy X w., a są to gród na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, grupa grodów w dorzeczu Wehny: Przysieka, Smuszewo, być może Łekno (szczegółowa chronologia grodu wciąż jeszcze wymaga wyświetlenia); idąc dalej ku wschodowi: przypuszczalnie Biskupin, nad Gopłem – Mietlica, a na po-

Ryc. 2. Grodziska wielkopolskie datowane na początki państwa polskiego. 1 – grodziska datowane ogólnie na czas od połowy X po połowę XI w.; 2 – grody istniejące lub powstałe około połowy X w.; 3 – grody powstałe w 2 połowie X w.; 4 – grody pobudowane na przełomie X/XI i w 1 połowie XI w.; 5 – grody istniejące nadal w dalszych fazach wczesnego średniowiecza

łudniu, nad Wartą – Spławie. Lista tych obiektów jest niewątpliwie niezbyt kompletna z uwagi na niewystarczające rozpoznanie materiałów i brak bardziej szczegółowych metod badawczych. Jednakże już rozmieszczenie tych kilku obiektów wskazuje wyraźnie na zależność od centrum gnieźnieńskiego, otaczają one bowiem ze wszystkich stron mniej więcej w podobnej odległości (ok. 50 – 60 km) grupę grodów centralnych, co wskazuje już na dość planowe umacnianie owego centrum.

Zagadkowo przedstawia się na razie zanik grodów i, jak wynika z analizy osadniczej, także przeszerzenie osadnictwa na lewym brzegu Warty, zwłaszcza w dorzeczu Mogilnicy, a także w dorzeczu środkowej Obry. Być może perturbacje osadnicze spowodowane zostały bardziej archaicznym ustrojem wewnętrznym mieszkających tam plemion, niedojrzałych zatem do przekształceń związanych z organizacją państwową, zatem opór ich musiał zostać złamany drogą przemieszczeń ludnościowych? Sprawa ta wymaga dalszych bardziej szczegółowych i porównawczych badań.

Niedostatek materiałów nie pozwala niestety precyzyjnie umieścić w czasie momentów pobudowania dalszych grodów, które ogólnie można zaliczyć do fazy tworzenia się państwa polskiego, tzw. fazy D. Jedynie z przykładu Międzyrzecza i Santoka, gdzie grody zostały przebudowane ze starszych, plemiennych, w 2 połowie X w. (w Między-

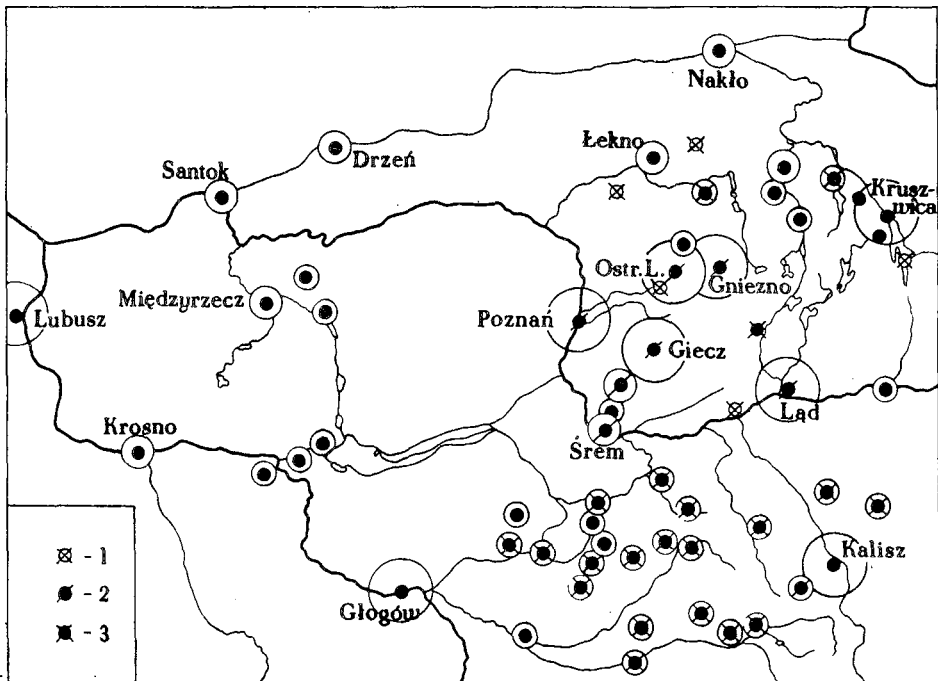
rzecz mamy wówczas do czynienia ze znacznym powiększeniem umocnień, poszerzeniem wału do szerokości 15 m, co mieści się dość dobrze w gabarytach umocnień piastowskich; również w Santoku na ten czas można datować poważną przebudowę wału obronnego z zastosowaniem konstrukcji hakowej) można się domyślać, że na ten czas przypada planowane umacnianie zachodniej granicy, zwłaszcza kluczowych punktów na szlakach wiodących ku zachodowi i północy. Powstanie, dość prawdopodobne, w tym czasie Łądu na Wartę (przebudowa wcześniejszego grodu) oraz grodów w okolicy Kalisza (Jarantów i Topola, metryka samego Kalisza wciąż czeka na jednoznaczne rozstrzygnięcie) świadczyłoby, być może o umacnianiu szlaków w kierunku południowo-wschodnim, co zgadza się z powszechną opinią historiografii o wczesnym przyłączeniu do państwa polańskiego Polski środkowej. Pobudowanie zaś Bnina i utworzenia tam nowego skupiska osadniczego wskazuje na początek umacniania kierunku południowego.

Wyróżnia się w końcu grupa grodów powstałych najwcześniej na przełomie X/XI bądź już w I połowie XI w. Również ich rozmieszczenie jest niezmiernie charakterystyczne. W przeciwieństwie do grodów wzniesionych w 2 połowie X w. mają one charakter nie tylko strategiczny, lecz również osadniczy. Obserwujemy znaczne ich zagęszczenie w niektórych regionach i powiązanie w niektórych przypadkach z planową kolonizacją (proces taki został już zapoczątkowany w okresie poprzednim, jak świadczy o tym przykład Bnina – por. B. i W. Dzieduszyccy 1985). Jednakże w 1 połowie XI w. kolonizacja taka jest, jak można sądzić, przeprowadzana z większą konsekwencją. Pozostały nią objęte przede wszystkim tereny dzielące np. Wielkopolskę od Śląska (dolina Baryczy, Orli, Rowu Polskiego). Wówczas też pobudowano gród w Śremie, przy głównej przeprawie przez Wartę w kierunku południowym. Dopiero wówczas powstają też grody w Kruszwicy, Żninie, Nakle, co wskazuje na umacnianie szlaków w kierunku wschodnim i północno-wschodnim. Przedłużeniem tych inwestycji wielkopolskich są liczne grody z tego czasu stwierdzone w Ziemi Chełmińskiej i na północnym Mazowszu. Daleko trudniej ustalić czas powstania, a co z tym się wiąże, również inwestora grodów na terenie Śląska i Małopolski. Zwłaszcza w odniesieniu do obiektów grodowych tego ostatniego regionu przeprowadza się ostatnio dość zasadniczą rewizję poprzednich ustaleń chronologicznych (por. np. M. Parczewski 1986). Zatem bardziej szczegółowa analiza sieci grodów tamtych regionów nie jest na razie możliwa.

8. Obraz zarysowany powyżej na podstawie dotychczasowych danych, daje pojęcie o pewnej kolejności inwestycji grodowych pierwszych Piastów i wskazuje jednocześnie na różnorodne cele przyświecające budowie grodu. W najwcześniejszym etapie, gdy zdaniem H. Łowmiańskiego mamy do czynienia z państwem gnieźnieńskim z perynencjami, grody umacniają jądro państwowe, broniąc do niego dostępu od wszystkich stron. Do tego wczesnego etapu należy też odnieść analizowaną przeze mnie na innym miejscu (Z. Kurnatowska 1987) archaiczną strukturę terytorialno-organizacyjną, polegającą na koncentracji sił militarnych i potencjału gospodarczego w dużych ośrodkach grodowych zgrupowanych w centrum państwa (przede wszystkim w Gnieźnie, Poznaniu, Ostrowie Lednickim, Gieczu). Ponadto już w tym czasie mamy do czynienia z umacnianiem silnymi grodami ważniejszych punktów strategicznych, zwłaszcza na szlakach w kierunku zachodnim i północno-zachodnim (Międzyrzecz, Santok, zapewne

Krosno i być może też inne grody tego regionu), a także południowo-wschodnim (Łąd, zapewne Kalisz i kilka okolicznych grodów). Zaskakuje nieco dość późna metryka grodów umacniających szlaki wodące na Pomorze wschodnie (Żnin, Nakło), w tym regionie istniało jednak już wcześniej kilka grodów położonych bliżej centrum gnieźnieńskiego. Sprawa ta wymaga dalszych badań, istotne byłyby zwłaszcza bardziej precyzyjne dane na temat czasu powstania licznych grodzisk na pomoście łączącym Kujawy i Pałuki z Pomorzem. Również kierunek wschodni wymaga dalszych badań. Sama Kruszwica, której dość późna metryka (około 1000 r.) została jednoznacznie stwierdzona w czasie badań wykopaliskowych (por. W. Dzieduszycki 1984) może być spadkobierczynią wcześniejszych grodów istniejących w tym rejonie już od X w. (Mietlica, Jankowo). Kwestia zaś inwestycji grodowych Polski środkowej wymaga dalszych szczegółowych dociekań.

9. Kryzys państwa polskiego w końcu lat trzydziestych XI w. przyniósł wiele zniszczeń piastowskich ośrodków grodowych (ryc. 3). Zwłaszcza wiele z nowo zbudowanych grodów w południowej Wielkopolsce, a także grody w centrum państwa wraz z głównymi ośrodkami państwowymi w Gnieźnie, Poznaniu, Ostrowie Lednickim, uległy zniszczeniu. Giecz nie został wtedy spalony, natomiast ludność dobrowolnie poddała się i została przesiedlona do Czech. Okres odbudowy państwa ma już inną perspektywę,

Ryc. 3. Obraz zniszczeń organizacji grodowej pierwszych Piastów w czasie kryzysu państwa polskiego w końcu lat 30-tych XI w. 1 – grody powstałe w X w. i zanikłe już w ciągu tego stulecia; 2 – grody zniszczone w końcu lat 30-tych XI w. i następnie odbudowane; 3 – grody zniszczone w końcu lat 30-tych XI w., nieodbudowane i porzucone

główny ośrodek państwa przenosi się do Krakowa. Mamy też wówczas do czynienia już z innym etapem formowania się organizacji państwowej. Zdaniem H. Łowmiańskiego 1985, s. 9 i n.) można w tym czasie mówić o dość już jednolitej ideologii państwowej elity społecznej. W faktach osadniczych zarejestrowanych w Wielkopolsce zaznacza się to przeredzeniem sieci grodów. Główne ośrodki zostały odbudowane, podobnie i ważne punkty strategiczne (Śrem, por. W. Dzieduszycki, J. Fogel, 1979). Część dawnych grodów pierwszej rangi spada jednak do roli zwykłych ośrodków kasztelańskich (np. Giecz – por. A. Wędzki 1958, czy Ostrów Lednicki por. J. Leśny 1976), sieć których pokrywa teraz bardziej regularnie obszar Wielkopolski.

10. Jak zatem należy traktować grody budowane przez naszych pierwszych władców? Badacze zajmujący się organizacją gospodarczą państwa pierwszych Piastów do tego czasu skłonni są odnosić początki organizacji kasztelańskiej (por. K. Modzelewski 1975, s.134, tam wcześniejsza literatura; podobnie H. Łowmiański 1985, s. 17 i n.). Nie oznacza to jednak tożsamości wszystkich ośrodków grodowych z tego wczesnego etapu z późniejszymi grodami kasztelańskimi. Na ten aspekt również zwrócono uwagę w literaturze (por. np. T. Lalik 1967, s. 25 i n., a zwłaszcza T. Wasilewski 1981). T. Wasilewski wskazał na parustopniowość organizacji grodowej za pierwszych Piastów, poświadczoną terminologią źródeł, zwłaszcza Thietmara i Galla Anonima. Thietmar rozróżnia ośrodki określane przez niego terminem: *urbs – civitas*, które były stolicami ziem, niekiedy tym terminem oznaczał też ważne twierdze graniczne (np. Niemczę) oraz grody o mniejszej randze, zwane *castellum* lub *locus* (np. Cedynia, Sława, Krosno). Terminologia Galla Anonima i Kosmasa jest bardziej zróżnicowana, co wskazuje również na zróżnicowanie rangi ośrodków grodowych. Łowmiański przypomina, że według Galla grody – ośrodki prowincji były zarządzane przez duksów, inne grody zaś przez comesów. Również z materiałów osadniczych wynika znaczne zróżnicowanie ówczesnych ośrodków grodowych. Zwłaszcza znaczne nieraz zagęszczenie grodów lokalnych (np. na terenie tzw. pomostów osadniczych) wskazuje, że teren, który mógł podlegać jednemu grodowi odpowiadał powierzchnią zaledwie małemu opolu, odbiegając znacznie od rozmiarów późniejszej kasztelanii. Wydaje się zatem, że aczkolwiek pewne funkcje owych małych ośrodków grodowych mogły być zbliżone do późniejszych kasztelanii (miały one zatem znaczenie obronne i służyły egzekwowaniu ciężarów prawa książęcego), przede wszystkim jednak miały za zadanie organizowanie przestrzeni osadniczej, co wyraźnie poświadczają tworzące się w ich pobliżu, współczesne im skupiska osadnicze (jeden z takich zespołów przedstawia D. Kosiński w tym tomie, s. 87 i n.), tworzone z niejednorodnych elementów poprzez mniej lub bardziej dobrowolną kolonizację.

Przedstawiona powyżej próba uchwycenia w materiałach osadniczych przemian w zakresie organizacji terytorialnej państwa pierwszych Piastów, odbijających różne etapy jego kształtowania, nie jest oczywiście ostateczna. Brak nam przede wszystkim wciąż jeszcze szczegółowych danych na temat wielu ważnych ośrodków grodowych, a metryki archeologiczne licznych grodów są zbyt mało dokładne. Zamiarem moim było jednak zwrócenie uwagi na możliwość wzbogacenia podstawy źródłowej dotyczącej początkowych dziejów naszego państwa o cenne i bogate interpretacyjnie materiały osadnicze. Toczące się wciąż badania terenowe nad grodziskami i osadnictwem otwartym Wielkopolski pozwolą w przyszłości na weryfikację podanej rekonstrukcji procesów osadniczych i państwowotwórczych.

LITERATURA

- Bnaskiewicz J. 1986, *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa.
- Dąbrowska I. 1964, *Les vestiges d'une enceinte fortifiée de Kalisz à la lumière des recherches archéologiques 1958-1960*, APol 6, s. 246-60.
- Dzieduszycki B. i W. 1985, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w rejonie Niecki Jezior Bnińskich*, [w:] *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Mikroregion Bniński*, Poznań, s. 142-207.
- Dzieduszycki W. 1984, *Sojotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszwicki)*, KHKM 32, s. 3-21.
- Dzieduszycki W., Fogel J. 1979, *Gród wczesnośredniowieczny w Śremie*, SIA 26, s. 33-91.
- Hensel W. 1960a, *Najdawniejsze stolice Polski*, Warszawa.
- 1960b, *Polska przed tysiącem lat*, wyd. 1, Warszawa.
- 1964, jw. wyd. 2, Warszawa.
- 1967, jw. wyd. 3, Warszawa.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1980, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t.5, Wrocław.
- Kostrzewski B. 1964, *The Duke's Borough in Giecz, Środa district*, APol 6, s. 234-45.
- Kunstmann H. 1988, *W sprawie rodowodu Mieszka*, SIA 31, 77-91.
- Kurnatowska Z. 1984a, *Bildungsprozess des polnischen Staates und seine Spiegelung in der Besiedlungsstruktur*, [w:] *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6. – 10. Jahrhundert. Symposium Nove Vozokany 2. – 7. Oktober 1983, Nitra*.
- 1984b, *Próba odwołania organizacji zarządu terytorialnego państwa pierwszych Piastów w Wielkopolsce*, [w:] *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, Wrocław, s. 81-91.
- 1987, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle sieci grodowej państwa pierwszych Piastów*, G.SiMH 2, s. 263-175.
- Kürbisówna B. 1962, *Dagome iudex – studium krytyczne*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia I*, Poznań, s. 363-424.
- Labuda G. 1988, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. II, Poznań.
- Lalik T. 1967, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, *Studia z dziejów osadnictwa* 5, s. 5-51.
- Leśny J. 1976, *Początki, rozwój i upadek kasztelanii na Ostrowie Lednickim*, StIM DWP 12, s. 5-37.
- Łowmiański H. 1962, *Dynastia Piastów we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia I*, Poznań, s. 112-162.
- 1970, *Początki Polski*, t. IV, Warszawa.
- 1973, *Początki Polski*, t. V, Warszawa.
- 1985, *Początki Polski*, t. VI/1, Warszawa.
- Modzelewski K. 1075, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X – XIII wiek*, Wrocław.
- 1987, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław.
- Parczewski M. 1986, *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, AAC 25, s. 179-205.
- Suchodolski S. 1971, *Początki mennictwa w Europie środkowej, wschodniej i północnej*, Wrocław.
- Tymowski M. 1985, *Karabin i władza w Afryce XIX wieku*, Warszawa.
- Wasilewski T. 1981, *Poland's administrative structure in early Piast times. Castra ruled by comites as centres of provinces and territorial administration*, APH 44, s. 5-31.
- Wędzki A. 1958, *Rozwój i upadek grodu gieckiego*, StIM DWP 4, s. 5-37.
- Żurowski K. 1964, *Gniezno au début de l'époque féodale. Recherches archéologiques*, APol 6, s. 203-218.

AUS FORSCHUNGEN ÜBER DIE WANDLUNGEN DER TERRITORIALORGANISATION
IM STAAT DER ERSTEN PIASTEN

Zusammenfassung

Dieser Beitrag hat zum Thema einen Versuch, die Widerspiegelung der Formierung des polnischen Staates in den archäologisch aufgezeichneten Wandlungen der Organisation von Ansiedlung im frühmittelalterlichen Grosspolen zu erfassen. Es stellt eine Fortsetzung von Nachforschungen der Autorin auf diesem Gebiet dar. An eine Konzeption von H. Łowmiański anknüpfend, für den die Erfassung einer Gebiete von der Burg - sowie kirchlichen Organisation eine Determinante für die Vereinigung einzelner Gebiete mit dem Staat der Polanen bedeutete, unterwirft die Verfasserin die Verteilung und die Zeit der Entstehung von Burgen auf dem Gebiet von Grosspolen einer Analyse und versucht, in den erhaltenen Kartogrammen der Burgen aus den aufeinanderfolgenden Entwicklungsstufen Daten herauszubekommen, welche dieses Problem beleuchten könnten. Das Netz von Stammesburgen unterscheidet sich grundsätzlich von den in der frühen Piastenzzeit entstandenen Burgen (Abb. 1 und 2). In dem Aufbau von Burgen zeichnen sich noch wenig erkannte Störungen um die Wende vom 8. zum 9. Jh. und im 9. Jh. ab (es verschwinden viele ältere Burgen und entstehen neue, jedoch nicht so zahlreich, in den nordöstlichen Regionen von Grosspolen). Dieses Problem erfordert weitere Forschungen, doch zeichnet sich vielleicht in diesen Wandlungen eine Entwicklung ab, welche zur Formierung eines staatsbildenden Zentrums der Polanen führte.

Deutlicher lesbar sind dann weitere Etappen der Entstehung einer Staatsorganisation in den Wandlungen des Burgennetzes. Es ist gelungen eine Gruppe dieser in der 1. Hälfte des 10. Jh. bereits bestehenden oder in dieser Zeit entstandenen oder gar in das 9. Jh. zurückreichenden Burgen auszusondern. Es sind dies hauptsächlich Burgzentren direkt in der Mitte des Polanenstaates: Gniezno, Ostrów Lednicki, Moraczewo; ihre genaue Entstehungszeit sowie ihre gegenseitigen Beziehungen sind Gegenstand weiterer Studien. Um die Hälfte des 10. Jh. entsteht eine ganze Reihe Burgen, welche dieses polanische Zentrum allseitig in einer Entfernung von etwa 50 bis 60 km umringen (Poznań an der Warta, eine Gruppe Burgen im Flußgebiet der Wełna, dann weiter östlich Biskupin und Mietlica am Gopło-See und schließlich im Süden Sławie an der Warta; s. Abb 2). Diese Etappe des Burgenaufbaus, in der deutlich die Richtung auf eine Stärkung des Zentrums des sich ausgestaltenden Staates eingeschlagen war, wo die militärischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Kräfte konzentriert waren, entspricht der aus der Analyse von schriftlichen Quellen bekannten Entwicklungsetappe des Staates von Gniezno mit Pertinenzen. Zur selben Etappe gehört die Errichtung bzw. der Umbau von Burgen in den Schlüsselpunkten auf den Wegen gegen Westen und Nordwesten (Międzyrzecz, Santok) sowie gegen Südosten (die Gegend von Kalisz und womöglich Kalisz selbst), was die Ausbreitungsrichtung des Staates bestätigt.

Die Ende des 10./Anfang des 11. Jh. erbauten Burgen hatten nicht nur einen strategischen, sondern auch Siedlungscharakter, sind nämlich jene Punkte, welche den Siedlungsraum organisieren und die Kolonisation bestimmen. Es zeugt davon besonders ihre Verdichtung in manchen Gegenden (z.B. im südlichen Grosspolen). Es entstehen auch viele neuen Burgen an den Hauptstraßen nach Nordosten und Osten (Żnin, Nakło, Kruszwica). Eine Verlängerung dieser Bauunternehmen in Grosspolen sind zahlreiche Burgen aus derselben Zeit in der Ziemia Chełmińska und dem nördlichen Mazowien. Zur Zeit ist es immer noch schwierig die genaue Entstehungszeit, demnach auch den Bauherrn der Burgen in Schlesien und Kleinpolen festzustellen.

Die Krise, welche über den polnischen Staat gegen Ende der dreißiger Jahre des 11. Jh. hereinbrach, die inneren Unruhen und der Überfall des tschechischen Fürsten Brzetysław, all das verursachte die Vernichtung vieler Burgen samt den Hauptzentren in Gniezno, Ostrów Lednicki und Poznań (Abb. 3). Ein Teil der Burgen wurde dann wiederaufgebaut, besonders die wichtigeren Zentren, im allgemeinen aber das Burgennetz gelichtet und manche Zentren ersten Ranges kamen zur Gruppe einfacher Kastellanburgen herunter, welche nunmehr das Gebiet von Grosspolen in einer verstärkt regulären Weise bedeckten und somit eine neue Etappe der territorialen Organisation des polnischen Staates angingen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1. Großpolnische Burgwälle aus der vorstaatlichen Zeit. 1 – Burgwälle die allgemein auf die älteren Phasen der frühmittelalterlichen Zeit datiert werden; 2 – die im 7.–8. Jh. errichteten Burgen; 3 – die im 9. Jh. entstandenen Burgen

- Abb. 2. Großpolnische Burgwälle, die auf die Anfänge des polnischen Staates datiert werden. 1 – Burgwälle, die allgemein auf die Zeit von der Mitte des 10. bis Mitte des 11. Jh. datiert werden; 2 – die gegen Mitte des 10. Jh. bestehenden oder errichteten Burgen; 4 – die um die Wende des 10. Jh. und in der 1. Hälfte des 11. Jh. errichteten Burgen; 5 – die in den weiteren Phasen des Frühmittelalters nach wie vor bestehenden Burgen
- Abb. 3. Das Bild der Zerstörungen der Burgstruktur der ersten Piasten in der Zeit der Krise des polnischen Staates gegen Ende der 30er Jahre des 11. Jh. 1– die im 10. Jh. erbauten und bereits im Laufe dieses Jahrhunderts restlos verfallenen Burgen; 2 – die gegen Ende der 30er Jahre des 11. Jh. zerstörten und danach wiederaufgebauten Burgen; 3 – die gegen Ende der 30er Jahre des 11. Jh. zerstörten, nicht wiederaufgebauten und verlassenen Burgen